

שמואל אבנרי

כמה ביאליק יש? על ריבוי פניו של המשורר הלאומי

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

2021

הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב-יפו, 2021. 128 עמודים. מחיר: 25 ש"ח. ISBN: 978-965-521-121-2

מה צופן המכתב המהופך של ש"י עגנון?

בשלהי שנת 1927 פנו ש"י עגנון וח"נ ביאליק אל שלמה זלמן שוקן וביקשו ממנו לממן הוצאה של מאסף ספרותי "שישתתפו בו הנצרכים החשובים מן הסופרים".¹ שכר הסופרים שאמור היה להינתן למשתתפי המאסף נועד להקל את מצוקתם הכלכלית הקשה. שוקן נענה לבקשה ביד נדיבה, ומקץ כתשעה חודשים אכן ראה אור הקובץ כנסת (דביר, תל אביב תרפ"ח) בעריכת פישל לחובר.

בקובץ רחב היריעה (432 עמודים) נטלו חלק עשרות משוררים, סופרים, חוקרים ומבקרים ארצישראלים מזרמים וממחנות שונים, בתוכם: אורי צבי גרינברג, אברהם שלונסקי, יצחק למדן, יעקב רבינוביץ, ש' בן-ציון, ר' בנימין, הוגו ברגמן ועוד ועוד. עם אלה שביקשו לפרסם מפרי עטם ככנסת ולא נענו נמנה גם אהרן ניר, ממזכיריו של ביאליק. ניסיונו להיעזר בביאליק לא צלח, וזה השיבו בלשון רכה: "הקובץ נערך על ידי לחובר והוא הדן היחידי. אל נא תיוואש. רווח והצלחה יעמוד למאמריך ממקום אחר".²

עגנון לא תרם לבמה ספרותית זו מיצירתו (למרות הפצרותיו של לחובר),³ אך ביאליק העשיר אותה בצמד שיריו "מוזר היה אורח חיי" (לימים חלק מ"אבי") ו"לנתיבך הנעלם". אחר כל המאמץ, דומה שדעת ביאליק על המוצר המוגמר לא היתה נלהבת במיוחד, אם לקרוא בין השיטין של מכתבו אל הסופר דניאל פרסקי: "קובץ ה'כנסת' כבר יצא, ולכם קהל הקוראים המשפט. בדרך כלל משקף הקובץ הזה את המציאות הספרותית הארץ ישראלית, והמאסף לפי הדור".⁴

מכל מקום, כאשר הושלמה הדפסת הספר תבעו פקידי "דביר" שעסקו במלאכת ההוצאה לאור חמישה עותקים לעצמם, ובעקבות זאת פנה ביאליק אל עגנון בבקשה להיעתר להם מכוח מצוות "לא תחסום שור כדישו" (דברים כה, ד).⁵ וזה לשון מכתב המענה של עגנון לבקשת ביאליק מיום 3.10.1928, המובא בזה מתוך ארכיון בית ביאליק:⁶

אדוננו ביאליק!

לפקידי ליתן צריכים ודאי תרבני תנוע
 יקבל שטרך מי. ה"כנסת" את ה"דביר"
 כדי, בירושלים אותך לראות חשבתי
 רבו פני להקביל אדם חייב לקיים
 מוכן אני? לנהלל נסע מתי. ברגל
 אשר כל אל. שלך בן-לויה להיות ועומד
 אלך – תלך.

לשמחה מועדים
 עגנון י"ש

רעיתך ובשלום בשלומך תחי' אשתי
 תחי'

דחומ"ס ד'

פענוח המכתב הסתום ייעשה על ידי קריאה משמאל לימין, וכך נקבל את רצף המשפטים הבא:

אדוננו ביאליק!

ענותך תרבני[.]. ודאי צריכים ליתן לפקידי
 ה"דביר" את ה"כנסת". מי שטרך יקבל.
 חשבתי לראות אותך בירושלים, כדי
 לקיים חייב אדם להקביל פני רבו
 ברגל. מתי נסע לנהלל? אני מוכן
 ועומד להיות בן-לויה שלך. אל כל אשר
 תלך – אלך.

מועדים לשמחה
 ש"י עגנון

המכר
 באוח
 מליצ
 בא מ
 לפקי
 על ש
 כפי ג
 בנהל
 מז
 הזאת
 סוכו
 בחול
 מלאג
 שהח
 זאת
 כולה
 משמ
 הו
 מאיג
 על ה
 ניו
 בתש
 כנרא
 מהסנ
 בשמי
 ההוד
 כגורי
 עג
 גם גר
 שהיה

אשתי תחי' [דורשת] בשלומך ובשלום רעיתך
תחי'

ד' דחומ"ס [דחול-המועד סוכות]

המכתב פותח בצמד המילים "עֲנִיָּתְךָ תִּרְבְּנִי" (שבמקור מהופכת מילתו הראשונה באותיותיה), במובן "הרכיב במידת הענווה שלך כלפיי", שהוא ביטוי נימוסי מליצי שבו מגמד העונה את קומתו לעומת רום מעלת הפונה אליו.⁷ לאחר מכן בא משפט ההיענות של עגנון לבקשתו האמורה של ביאליק: "ודאי צריכים ליתן לפקידי ה'דכיר' את ה'כנסת'. מי שטרח יקבל". בהמשך המכתב מביע עגנון צער על שביאליק לא ביקר בחג הסוכות בירושלים (וכך נבצר ממנו להקביל את פניו, כפי שנוהגים תלמידים לעשות לרבותיהם בחג) ומביע משאלה לנסוע איתו לביקור בנהלל.⁸

מדוע כתוב המכתב משמאל לימין? במשך שנים נטו לראות בכתיבה המהופכת הזאת "מעשה קונדס" ותו לא, אך תאריך כתיבת המכתב (יום רביעי של חול-המועד סוכות) מסגיר את סיבת הכתיבה המשונה. מבחינה הלכתית אמנם מותר לבצע בחול המועד חלק מהמלאכות האסורות בחג עצמו; אך יש שהקפידו שלא לעשות מלאכה אלא ב"דבר האבד" – שאם לא יעשהו יבואו לידי הפסד. כך גם נמצאו שהחמירו שלא לכתוב אפילו איגרות ברכה איש לרעהו, ולעומתם אחרים שהתירו זאת ב"שינוי", דהיינו תוך כתיבת שורה ראשונה עקומה, או תוך כתיבת האיגרת כולה באלכסון וכיוצא בזה.⁹ עגנון בחר כנראה לבצע את ה"שינוי" על ידי כתיבה משמאל לימין, ומכאן צורת המכתב שלפנינו.

התחושה האמביוולנטית שליוותה את עגנון בעבודתו בחול המועד עולה גם מאיגרת ששיגר באותם ימים לשוקן: "אשתי תחי' נסעה [...] ואני הוספתי מקודש על החול והנני עובד בפעם הראשונה בחיי אפילו בחול המועד".¹⁰

ניתן היה לצפות שביאליק יעיר על צורתו המיוחדת של המכתב המהופך, אך בתשובתו הלקונית למכתב זה (9.10.1928) לא התייחס ביאליק כלל לצורתו. כנראה שכרוח הצו "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם" (קהלת ז, טז) הסתייג ביאליק מהסממנים החיצוניים שבהתחרדותו של עגנון, אשר אותו הכיר לפנים כמסתפק בשמירה על המסורת. הן באוזני עגנון הקדים ביאליק והשמיע כבר בשנת 1909 את ההזדהות שלו עם עמדת הראי"ה קוק בגנות אלה ש"רוצים לפטם את עצמם במצוות כגוי בדבר-אחר [באכילת חזיר]."¹¹

על יסוד של התחזות בהתנהגותו של עגנון (לפחות בפרקי זמן מסוימים) מעיד גם גרשם שלום בשיחתו עם דן מירון: "אני חושב שכולנו שהכרנו את עגנון יודעים, שהיה במעשיו הרבה העמדת פנים, תיאטרון", ומוסיף: "פעם אחת, בארץ, כשבא

3 אלי בטענה מדוע אני מהלך בגילוי ראש, אמרתי לו: אבל עגנון, הרי אתה הלכת
4 אתי ברחובות מינכן כמעט יום-יום ותמיד הלכת בגילוי ראש".¹²

5 מצד שני מתח עגנון ביקורת על עמדתו האמונית החצויה של ביאליק: "הם אומרים
6 שאני 'מסגנן'. מסגנן הוא אדם שמכניס עולמות ממקום אחר לסגנון מוכן, כגון משורר
7 הכותב 'שמים בקשו רחמים עלי' [על השחיטה] ואיננו מאמין בשמים".¹³ זאת ועוד,
8 עשרים ושמונה שנים לאחר "על השחיטה" של ביאליק פרסם עגנון סיפור בשם "על
9 השחיטה" אשר אינו מסתיים בטבח היהודים אלא בתשועה נסית.¹⁴

10 בניתוח צמד יצירות אלה מבחינה פרופ' רלה קושלבסקי בהלך רוח ניהיליסטי
11 החופף את שירו של ביאליק – אשר מתוך מציאות שהתרוקנה מרחמים, מצדק
12 ומאמונה מתריס כלפי אלוהים וכלפי השלמת הקורבנות עם מוות חסר תכלית –
13 ומגיעה לכלל הערכה ש"כנגד העמדה החד-צדדית של הדובר השירי ב'על השחיטה'
14 לביאליק מציג הסיפור של עגנון נקודת תצפית המבחינה גם בנקודות אור בהיסטוריה
15 היהודית, ומכל מקום אינה מותירה מקום להתרסה מן הסוג שבשירו של ביאליק".¹⁵
16 אך מה שכאמור רואה עגנון כסתירה בין אמונתו של ביאליק לבין סגנונו אינם
17 אלא צדדיו השונים של המשורר הלאומי. מצד אחד נוכחות השכינה ו"להט התפילה"
18 מלאת האמונה ב"אמי זיכרונה לברכה", ומצד שני "אין עוד תפילה בשפתי" ו"ימוגר
19 נא כסאו לעד" ב"על השחיטה". כאן אין לנו עניין עם עמדה תיאטרלית הלובשת
20 ופושטת צורה, אלא עם תיאורים פיוטיים קוטביים המשקפים מצבי הוויה משתנים,
21 אשר מיניה וביה גם הופכים על פניהם את הפסוקים המקודשים מהמקורות.

22 על מתח חוויתי זה אצל ביאליק כותב אבי שגיא: "ועם זאת המשורר, כמי שחוה
23 את רגע מותו של האל, לא מוותר על התפילה – הוא פונה לשמים שיתפללו בעבורו
24 [...] הוא מצוי במצב הביניים שבין אמונה לאי אמונה, בין זיכרון התפילה ובין חוסר
25 היכולת לשוב ולחדשה".¹⁶

26 אובדן האמונה גרר רבים מבני דורו של ביאליק להינתקות מן המקורות אשר
27 נתפסו כחלק מההוויה הדתית המנוכרת, אך ביאליק חתר לגשר בין העולם הדתי
28 שאבד לעולם החילוני ופעל כל חייו לשימור אוצרות הרוח של האומה תוך המרת
29 תפיסתם מקניינים דתיים לקניינים תרבותיים ולאומיים. מפעל הכינוס בכתב ומפעל
30 "עונג שבת" בעל פה היו פסגות הישגיו במאמצו זה.

הערות

1. את הפנייה אל שוקן, מיום 6.12.1927, ניסחו שני הסופרים בשני מכתבים אישיים נפרדים:
ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות, שוקן, ירושלים ותל אביב 1991, עמ' 219.
2. ח"נ ביאליק, אגרות חיים נחמן ביאליק, ד, דביר, תל אביב תרצ"ח, עמ' צו.

3. כפי שמפרט חיים באר, גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, עגנון – מערכות יחסים, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 258-259.
4. אגרות ביאליק, ד, עמ' קסו. קשה להימלט מהקונוטציה הבלתי מחמיאה אל "פני הדוד פפני הפלך" (תלמוד בבלי, סנהדרין, דף צז, ע"א).
5. ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1970-1909 (עגנון, ברנר, ביאליק, לחובר, כצנלסון, סדן), שוקן, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 67. במקור מכוונת מצוות "לא תחסום" לאפשר לכהמה לאכול מהשדה שעל גידוליו היא עובדת; אך בדומה לכך הוחלה הלכה זאת גם על פועלים בשעת עבודתם.
6. הקדים לפרסם את המכתב חיים באר בהדפסה השלישית של ספרו גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 411.
7. מקור הביטוי – תהילים יח, לו. כך, לדוגמה נוספת, פתח עגנון בביטוי "ענותך תרפני" גם את מכתבו לראש הממשלה, כשזה פנה אליו (בין שאר חכמי ישראל) בשאלת "מיהו יהודי". ראו ש"י עגנון, "מיהו יהודי – מכתב תשובה לדוד בן-גוריון", מעצמי אל עצמי, שוקן, ירושלים ותל אביב תשל"ו, עמ' 420.
8. באותה עת הזמינה חנה מייזל-שוחט מנהלל את ביאליק ואת עגנון לבקר בבית הספר החקלאי לצעירות שבהנהלתה. ראו אגרות ביאליק, ד, עמ' עה, עז. כפי שחשף חיים באר במחקרו, הגיע ביאליק בסופו של דבר לביקור זה בלא עגנון, שנתקף אז במחלה ורותק למיטתו (באר, גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 267).
9. ראו "דיני חול המועד", קיצור שולחן ערוך, סימן קד, סעיף טו.
10. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות, מכתב מ-1.10.1928, עמ' 226.
11. היה זה בעת ביקורו של ביאליק בארץ ישראל. ש"י עגנון, "ביאליק", הביאה לדפוס אמונה ירון, ידיעות גנזים, חוברת 108-109, ניסן תשנ"א, עמ' 66.
12. "דן מירון מראיין את גרשם שלום על ש"י עגנון", רציפות ומרד – גרשם שלום באומר ובשיח, בעריכת אברהם שפירא, עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 74. על תנודות בהנהגותיו הדתיות של עגנון הצביע גם דן לאור בספרו חיי עגנון, שוקן, ירושלים ותל אביב 1998, עמ' 193. על החילוק העקרוני שבין עולמו האישי האמוני של עגנון לבין עולמו האמנותי דן בהרחבה ברוך קורצווייל במסתו "היסוד הדתי בכתבי עגנון", מסות על סיפורי ש"י עגנון, שוקן, ירושלים ותל אביב 1966, עמ' 328-352.
13. ש' שלום, "עגנון על 'ימים נוראים'", דבר, 27.2.1970. על תפיסתו של ביאליק את השמים כ"שמי הטבע, אבל לא שמי הבריאה האלוהית" – ראו ברוך קורצווייל, "למשמעות המושגים 'גאולה' ו'צדק' בשירי ביאליק", ביאליק וטשרניחובסקי – מחקרים בשירתם, שוקן, ירושלים ותל אביב 1971, עמ' 91.
14. "על השחיטה" של עגנון פורסם לראשונה בשנת 1931 בירחון אחדות העבודה וכונס לכרך אלו ואלו של כל סיפוריו, שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' שעא-שעג.
15. רלה קושלבסקי, "שמים בקשו רחמים עלי": מקונוטציה מדרשית לעיצוב ספרותי מודרני", מחקרי ירושלים בספרות עברית, יז, בעריכת אביגדור שנאן, עמ' 71-72.
16. אבי שגיא, פצועי תפילה – תפילה לאחר "מות האל", הוצאת אוניברסיטת בר-אילן ומכון שלום הרטמן, ירושלים תשע"א, עמ' 161.

זלכת
מרים
שורר
יעודה,
"על
יסטי
וצדק
ית –
ויטה'
זוריה
ק"15
אינם
ילה"
מוגר
בשת
זנים,
חוה
בורו
חוסר
אשר
זרתי
ומרת
ופעל
רדים: